

Юридичні науки

УДК 340.114.5: [340.122+340.125]

Міхайліна Тетяна Вікторівна

*кандидат юридичних наук, докторант,
доцент кафедри теорії та історії держави
і права та адміністративного права*

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Михайлина Татьяна Викторовна

*кандидат юридических наук, докторант,
доцент кафедры теории и истории государства
и права и административного права*

Донецкий национальный университет имени Васыля Стуса

Mikhaylina Tetyana

*PhD in Law, Doctoral Candidate,
Associate Professor of the Department of Theory and History
of State and Law and Administrative Law
Vasyl' Stus Donetsk National University*

**ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ПЛОЩИНІ ЮСНАТУРАЛІЗМУ
ПРАВОСОЗНАНИЕ В ПЛОСКОСТИ ЮСНАТУРАЛИЗМА
SENSE OF JUSTICE IN THE CONTEXT OF JUSNATURALISM**

***Анотація.** Досліджено роль правосвідомості у типологізації правової ідеології та віднесенні конкретних філософсько-правових шкіл до юснатуралізму як типу праворозуміння.*

***Ключові слова:** правосвідомість, правова ідеологія, тип праворозуміння, юснатуралізм, природне право.*

Аннотация. *Исследована роль правосознания в типологизации правовой идеологии и в отнесении конкретных философско-правовых школ к юснатурализму как типу правопонимания.*

Ключевые слова: *правосознание, правовая идеология, тип правопонимания, юснатурализм, естественное право.*

Summary. *The role of the sense of justice in the typology of legal ideology and in the attribution of specific philosophical and legal schools to jusnaturalism as a type of legal understanding is studied.*

Key words: *sense of justice, legal ideology, type of legal understanding, jusnaturalism, natural law.*

Актуальність теми дослідження. Надзвичайно важлива роль правової ідеології у структурі правової системи вченими-правниками сприймається вже майже аксіоматично, оскільки саме вона виступає своєрідним фундаментом, на якому вибудовуються всі інші елементи юридичного змісту. Натомість значення правосвідомості щодо явищ правової реальності розроблено здебільшого фрагментарно, з віддзеркаленням її в окремих правових феноменах. Підхід же до правосвідомості як до відносно незалежного, інтегративного елементу правової системи відкриває нові горизонти для реформування правових явищ через трансформації колективної та індивідуальної свідомості. Множина вхідних та вихідних чинників вказує на певну статичність правової ідеології порівняно з системою права та юридичною практикою. Тим не менше, під впливом прогресу чи регресу правосвідомості, вона також зазнає перевтілень. Підтвердженням цього у сучасному світі є тяжіння до інститутів природного права, зростання ролі прав людини та загальних принципів права, що наочно демонструє взаємозалежність правової ідеології та високого рівня правосвідомості. Причому

найяскравіше це відображається через кореляцію правосвідомості та філософсько-правових шкіл, які за базовими положеннями можуть бути віднесені до юснатуралістичного типу праворозуміння.

Серед науковців, які прямо чи побічно торкалися даної тематики, можна згадати С. Алаїс, О. Куракіна, В. Лазарева, В. Леушина, Л. Петражицького, М. Романова, С. Ромашкіна, А. Саїдова та багатьох інших. Але широке розгортання у світі ідей природного права залишає простір для дослідження в цьому контексті правосвідомості, що безпосередньо вказує на актуальність обраної теми наукової статті.

Основний текст. Для філософії права типовою є диференціація усіх онтологічно-правових вчень на два базові типи: юснатуралізм та легізм. Причому легізм робить акцент на державницькій природі та інструментальній цінності права. Юснатуралізм же відштовхується від права як наддержавного феномену, представленого чи то в якості природного порядку речей, включаючи закони природи, звички, інстинкти тощо; чи божественної волі; чи фактичних суспільних відносин; або ж людини як такої та її розуму.

Проблеми співвідношення права й закону у природньо-правовій концепції права (юснатуралістський тип праворозуміння) розглядаються у контексті свободи, справедливості, обмеження влади держави, відстоювання суспільних інтересів. Н. Пархоменко наголошується на тому, що природне право має бути критерієм права позитивного, діяльності правотворчих органів влади [1, с. 15]. За словами Г. Гурвича, природним є право, що розглядається як похідне від природи людини чи суспільства, незалежно від його фіксації, наприклад, в угодах, законодавстві тощо [2, с. 295]. В. Леушин, у свою чергу, послідовно доводить, що природне право являє собою вихідний, сутнісний елемент права, оскільки це своєрідний феномен правосвідомості. Зміст природного права не може визначатися ні законодавцем, ні судом, ні певними суб'єктами права [3, с. 207, 210-211].

Таким чином, дедалі більше прослідковується діалектика категорій правосвідомості та природного права, з яких перша виступає генеруючою відносно другої. Суспільна затребуваність філософсько-правових вчень природно-правового напрямку останніми десятиліттями обумовлена загальною гуманізацією права, підвищенням престижу прав людини та загальних принципів права, які за своєю суттю є невіддільними від правосвідомості, через яку вони знаходять вираз у системі права та реальній поведінці осіб.

Приділення достатньої уваги потребує соціологічна концепція права, оскільки в площині даного дослідження вона в повній мірі відбиває значення для формування права неюридичних чинників.

Навіть у концепції так званого "відродженого" природного права акцент на його соціологічну складову вже є беззаперечним.

Соціальне середовище породжує право, створює поштовх для його винесення на офіційний рівень, усвідомлення чого є дійсно перспективним для удосконалення чинного права з урахуванням його соціальної обумовленості. В той же час, представники соціологічного розуміння права пішли далі: вони стверджують, що соціальні відносини та фактичне життя є правом самі по собі, без будь-якої зовнішньої фіксації чи затвердження.

У теорії та філософії права висловлюється думка, що поширення соціологічної концепції як у радянській юриспруденції, так і на заході, стало реакцією на відставання позитивного права від нових суспільних відносин, на невідповідність його новітнім тенденціям у розвитку суспільства, які позитивне право не спроможне адекватно відобразити [4; 5, с. 34]. Це є абсолютно адекватною оцінкою сучасних трендів, пов'язаних передусім із прискоренням ритму життя в контексті постіндустріального суспільства. Тому на соціологічне розуміння права почали звертати увагу навіть у межах вчень, для яких раніше це було зовсім не властиво.

Деякі автори навіть висловлюють позицію, що “в умовах інтеграції до Європейського співтовариства, Україна обрала за основу соціологічну концепцію праворозуміння, згідно з якою право є початковим і найголовнішим елементом в системі державного будівництва” [5, с. 35], але це, на жаль, не знаходить фактичного підтвердження у вітчизняній системі, де соціальна обумовленість права знаходиться за межею допустимого мінімуму, здійснює вплив зі знаком “мінус” на ефективність юридичних норм, є підґрунтям негативних трансформацій правосвідомості, а через них обумовлює існування значного пласту тіньового права, який відтворюється у тіньових проявах неюридичних підсистем соціуму.

За класифікацією С. Алаіс, соціологічна школа права складається із значної кількості правових концепцій. Серед них вона називає концепції: “живого права” (Є.Ерліх), солідаризму (Л. Дюгі), інституціоналізму (М. Оріу), прагматизму (О. Холмс), інструменталізму (Р. Паунд), реалізму (К. Ллевеллін, Д. Френк). Авторка зазначає, що концепції соціологічної школи права об’єднуються в напрямок правового функціоналізму. Таке об’єднання, на її думку, зумовлене спільним переконанням прихильників наведених концепцій у тому, що юридична наука повинна перенести центр ваги своїх досліджень з юридично-закріплених норм на соціально-правову дійсність, тобто на функціонування права в суспільстві [6, с. 11]. Визнаючи глибину здійсненого аналізу, водночас доцільно навести аргументи щодо повного виокремлення з даної класифікації трьох останніх течій внаслідок того, що вони в якості аспекту права включають в себе елемент правозастосування, чого не спостерігається у попередніх вченнях, де право розглядається як безпосередній продукт суспільства та суспільної правосвідомості.

Так, Е. Ерліх писав, що живим правом можна визнати лише ті правила поведінки, які входять у життя людини, стають “живою нормою”, а все інше – лише голе вчення, норма, рішення, догма або теорія [7], чим

абстрагується від власне юридичних чинників, в тому числі юридичної науки та практики.

Деталізуючи базову тезу, дослідники зазначають, що соціологічне праворозуміння визнає не систему абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, "живе" право, як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів і прийняття інших правових рішень. Право як "нормальна" соціальна поведінка і право як правила цієї поведінки, що узагальнені та сформульовані в законі, співвідносяться як форма та зміст [8]. В. Касьянов та В. Нечипуренко в історичній ретроспективі соціологічної школи права пишуть, що в розрізі даного підходу під правом стали розуміти «сукупність обов'язкових для виконання норм, що визначають соціальні відносини, встановлені групою для індивідів, що належать до неї в певний проміжок часу» [9, с. 166]. Тобто сучасні соціологи права абсолютно не відкидають існування формально виражених правових приписів, але не відводять їм і будь-якої значущої ролі, бо без урахування реальних суспільних відносин, це є лише пусті конструкції, позбавлені функціонального та цільового спрямування.

За словами Б. Кістяковського: «тепер стало загальним положення, що істинне існування права не в статтях та параграфах законів ..., а в свідомості як усього суспільства, так і окремих його членів. Однак ця, в цілому вірна точка зору, лише утруднила вирішення питання про те, в чому власне полягає реальність об'єктивного права та яку частину суспільної культури воно складає» [10, с. 155]. Дійсно, в плані об'єктивації власне права соціологічна школа становить певний виклик догматизму й формалізму, які тривалий час супроводжували його існування та визнання. Але, зважаючи на результати комплексних міждисциплінарних досліджень, така феноменологічна характеристика права цілком вписується в його

глобальну міжсистемну роль та забезпечується й підкріплюється інтегративними функціями правосвідомості.

На підтвердження значення правосвідомості у контексті соціологічної школи права можна навести результати численних досліджень, що згадують правосвідомість як один з найрезультативніших важелів формування права в суспільстві.

Інклюзивність правосвідомості виявляється у її міжінституціональності, знаходження її одночасно у правовій системі та поза її межами, каталізація через неї всіх юридичних елементів. Норма права, оскільки вона виступає моделлю правової поведінки, існує та діє лише уособлюючись у правовідносинах, для чого вона повинна отримати відповідний образ у правосвідомості як правозастосувача, так і пересічного громадянина [11, с. 389; 12, с. 230], що підкреслює факт залучення правосвідомості у процес формування права відповідно до соціологічного напрямку праворозуміння.

Значущим доробком юснатуралізму стала психологічна теорія права, яка наразі знаходить відлуння майже в усіх філософсько-правових течіях. Поясненням цього феномену, на думку С. Алаіс, є те, що на сучасному етапі суспільного розвитку гостро відчувається необхідність застосування психології в будь-якій галузі знань. Ця необхідність відчутна і при вирішенні конкретних юридичних завдань, оскільки психологія і юриспруденція досліджують одні й ті ж явища – закони свідомого життя людини [6, с.10].

Право, за думкою засновника даного напрямку праворозуміння Л.І. Петражицького, є продуктом психічних переживань людини. Суспільні переживання втілюються у позитивному праві, яке міститься у нормативно-правових актах, а індивідуальні переживання – у суб'єктивному праві [13, с. 83, 257-258]. На підставі цього С. Ромашкіним відзначається, що глибоке, емоційне переживання індивідом своєї духовної

гідності, автономного самовизначення, взаємного визнання є його власним інтуїтивним правом. Таке переживання є індивідуальним переживанням кожного. Воно існує в нас, а не поза нами, воно є явищем індивідуальної психіки. Психологічний же і соціальний фактори правогенезу поєднані в концептах: імперативно-атрибутивної структури права, соціальних функцій права і юриспруденції, інтуїтивного права, об'єктивного і суб'єктивного права, права "суспільного служіння" і "індивідуальної свободи", нормативних фактів, емоційної соціології, "живого права", "свободного суддівського пошуку права", соціального права і синтетичного трансперсоналізму, правового реалізму [14, с.14, 15]. Таким чином, багатогранність психологічного сприйняття, оцінок, реакцій щодо навколишньої дійсності знаходить вираз у всіх без винятку юридичних явищах внутрішнього (розумово-емоційна фіксація) та зовнішнього (фактична поведінка) щодо людини характеру. Право насамперед народжується усередині людини, об'єктивується шляхом об'єднання індивідуального в колективне та після цього "виходить" назовні.

Тому важливо розуміти, що у психологічному підході до права фактично відсутня грань між власне правом та правосвідомістю [15, с. 131], а також внутрішнім світом людини, який не відноситься до сфери права, але опосередковано впливає на формування правових настанов. Бо цілком очевидно, що моральні якості людини, її уявлення про добро і зло, здатність до співчуття і навіть темперамент впливають на миттєві або усталені погляди людини на правові явища, провідником чого знов-таки виступає правосвідомість особи, виявляючи здатність зв'язувати у єдиний цикл прояви різнопорядкових систем.

Висновки. Категорія правосвідомості виступає міжінституціональним елементом відносно всіх правових явищ та пов'язаних з ними елементів неюридичного середовища.

Через правову ідеологію правосвідомість екстраполює всі позитивні надбання або вади соціально-правового розвитку на систему права та юридичну практику.

Особливо наочно виявляється її всеохоплюючий вплив на всі правові феномени через юснатуралістичний тип праворозуміння, оскільки останнім часом у правовій доктрині та практиці спостерігається актуалізація гуманістичних цінностей та відповідне сприйняття права. Тим не менше, різні філософсько-правові течії, які можна віднести до природного права, характеризуються певною специфікою сприйняття правосвідомості, що однак не виключає її загального людиноцентричного спрямування.

Література

1. Пархоменко Н.М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... доктора юрид наук: 12.00.01 / Н.М. Пархоменко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – Х., 2009. – 36 с.
2. Гурвич Г.Д. Философия и социология права: избранные сочинения. – СПб.: Издательство С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 848 с.
3. Леушин В.И. Природа человека как основа правопонимания / В.И. Леушин // Теоретические и практические проблемы правопонимания: сб. науч. Трудов. – М., 2009. – С. 206-219.
4. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
5. Куракін О.М. Співвідношення верховенства права та закону в розрізі соціологічної концепції праворозуміння / О.М. Куракін, М.Ю. Романов // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип.2. – Т.1. – С. 33-36.

6. Алаіс С.І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / С.І. Алаіс; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 17 с.
7. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts / E. Ehrlich. – München und Leipzig: Duncker & Humblot, 1913. – 409 s.
8. Теорія держави і права: підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
9. Касьянов В.В. Социология права: учебн. пособ. / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов н.Д.: Феникс, 2002. – 480 с.
10. Кистяковский Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистяковский. – СПб.: Изд-во Русского христианского гуманитарного института, 1998. – 800 с.
11. Пермяков Ю.Е. Основания права / Ю.Е. Пермяков. – Самара, 2003. – 445 с.
12. Честнов И.Л. Конкретизация права с позиций социальной антропологии права / И.Л. Честнов // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. Н.Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 220-230.
13. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л.И. Петражицкий. – М.: Юрайт, 2017. – Ч.1. – 295 с.
14. Ромашкін С.В. Типи правопізнання: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.01 / С.В. Ромашкін; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – 21 с.
15. Лазарев В.В. Проблемы общей теории jus: учебник / В.В. Лазарев, С.В. Липень, А.Х. Саидов. – М.: Норма Инфра-М, 2012. – 656 с.